

ПОШИРЕННЯ ЦЕРКОВНОГО СПІВУ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Герасимова І.Д., викладач відділу хорових та музично-теоретичних дисциплін

Обласний комунальний заклад
«Лозівське училище культури і мистецтв»

Анотація. Розглядаються педагогічні аспекти в галузі хорової культури.

Ключові слова: хорова культура, хорові колективи (церковні), музично-хорове виконавство, навчальні заклади, церковний спів.

Аннотация. Герасимова И.Д. Распространение церковного пения на Слобожанщине во второй половине. XIX ст. Рассматриваются педагогические аспекты в области хоровой культуры.

Ключевые слова: хоровая культура, хоровые коллективы (церковные), учебные учреждения, церковное пение.

The Annotation. Gerasimova I.D. Pedagogical aspects are considered in the field of coral culture. Distribution of church singing in Slobozhanshchina in second half XIX centuries.

Key words: choral culture, choral groups (church), musical and choral performance, church singing.

Постановка проблеми. Хорове мистецтво Харкова другої половини ХІХ ст. належить до маловідомих, проте, безумовно, важливих сторінок історії української музичної культури, дослідження яких у різних мистецтвознавчих і культурологічних аспектах є однією з актуальних проблем сучасного регіонального музикознавства. Багато питань, пов'язаних із викладанням хорового співу у приватних і державних навчальних закладах Слобожанщини, ще не знайшли свого висвітлення навіть у фахових виданнях. Серед відомих праць, автори яких лише побіжно торкалися цієї проблеми, слід відзначити монографію Д.І. Багалія та Д.П. Міллера, присвячену історії Харкова за 250 років його існування [1]; дослідження музичної та театральної культури кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст. Й.М. Миклашевського [5] і невеличку статтю О. Конової [3].

Метою даної статті є спроба відтворити історію поширення церковного співу на Слобожанщині в другій половині ХІХ ст.

Результати дослідження. 60-ті роки ХІХ ст. були епохою відновлення російської суспільної дійсності. Скасування кріпацтва викликало прискорене зростання капіталістичної економіки і відповідних соціальних установ. У цей період хорове життя України набуває інших форм. Хори здебільшого відіграють допоміжну роль у театральних виставах, у церковному ритуалі та шкільному вихованні. Хорова культура в умовах передреволюційних подій була зумовлена клерикальним світоглядом. Майбутній розвиток хорового співу більшість діячів пов'язували зі зверненням до релігії: значна частина інтелігенції того часу в пошуках змін спрямовувалася до релігійно-містичних сфер. Невипадково велика роль у розвитку та розповсюдженні хорового мистецтва відводилась церкві.

За свідченням Д.І. Багалія та Д.П. Міллера, на початку XIX ст. у Харкові, крім монастиря, нараховувалось 9 церков: Успенська, Миколаївська, Благовіщенська, Дмитрівська, Різдвяна, Воскресенська, Михайлівська, Вознесенська, Мироносицька [1, с.859]. Зі зростанням населення і розширенням міста кількість церков збільшувалась. У другій половині XIX ст. у Харкові з'являється ряд будинкових церков, що призначалися для обслуговування тих установ, при яких складалися [1, с.869].

У далекому минулому історично-прогресивне духівництво разом із християнством «принесло» (правда, у специфічно-церковній формі) грамотність і літературу в Росію. З розвитком економічного і політичного життя «просвітня» роль духівництва звелась до обґрунтування авторитетом релігії панування привілейованих класів. Завдяки цьому російський уряд покладав надії на духівництво, як на винятково корисну і надійну ідеологічну силу [4, с.168]. У першій половині XIX ст. зростала потреба народних мас мати елементарну грамотність, передова педагогічна думка країни почала інтенсивно розробляти теорію початкового навчання, припускаючи, що саме ця теорія дасть той ключ, яким рано чи пізно скористається народ, щоб опанувати поки ще недоступні йому скарби знань і культури. У другій чверті XIX ст. на Міністерство уділів із моменту його виникнення покладалося завдання організації парафіяльних шкіл при церквах під наглядом сільських священників. Відповідно до указу 25 жовтня 1828 р., перед цими школами була поставлена подвійна мета: поширення елементарної освіти серед селян та підготовка грамотних писарів для удільних контор і наказів [4, с.97]. Уже до середини XIX ст. налічувалось приблизно 10000 церковнопарафіяльних шкіл, п'ята частина яких діяла в дев'яти українських губерніях [4, с.101], тобто на кожну приходилось понад 200, що збігається з твердженням відомого письменника Г.П. Данилевського, який у замітці «Об образовании низших классов России. Сельские училища и народное образование в Харьковской губернии» навів їх точну кількість - 285 навчальних закладів [7]. З початку 80-х р. російський уряд вирішив організовано використовувати ідеологічну силу духівництва, щоб протиставити її «тлетворным і пагубным влиянием» світських, особливо земських, учбових установ. У лютому 1881 р. обер-прокурор синоду К.П. Победоносцев заявив у комітеті міністрів, що церковнопарафіяльні навчальні заклади являли собою більш благонадійну в церковному і народному духові освіту, ніж народні школи, і заслуговували особливої підтримки з боку уряду [4, с.168]. Навчальні установи духовного відомства висувалися на перше місце і протиставлялися світським школам, міністерським та земським. Особлива комісія при синоді розробила відповідний проект, і 13 червня 1884 р. були затверджені особливі «Правила про церковнопарафіяльні школи», за якими обов'язковим навчальним предметом вводився хоровий спів. Одночасно синод одержав від держави перше асигнування в розмірі 55 тисяч крб., яке в 1887 р. було збільшене до 175 тисяч і продовжувало незмінно збільшуватися: в 1894 р. - 525 500 крб.; а в 1897 р. - 4 954 645 крб. [4,

с.169]. Це неухильне зростання державних асигнувань свідчить про ту рішучість, з якою уряд «узв'яз курс» на церковні навчальні заклади на противагу школам світським. При цьому слід зазначити, що в той час, як кредит на церковні учбові установи незмінно зростав, то на міністерські залишався на одному рівні: в 1896 році міністерство одержало на свої школи 1484672 крб., тобто в 2,5 рази менше, ніж синод. У результаті щедрої підтримки кількість церковних шкіл швидко зростала, і наприкінці XIX ст. їх чисельність у Харківській губернії збільшилася вдвічі [6, с.73].

Таким чином, з 1884 р. поряд з міністерськими і земськими школами розвивався особливий тип початкових навчальних закладів - церковнопарафіяльні [4, с.169].

У другій половині XIX ст., як і в першій, саме церковні хори і за своєю чисельністю, і за якістю голосів хористів, особливо солістів, були найближнішими до народної аудиторії і головними носіями її художньо-естетичного виховання. Одним із характерних моментів суспільної дійсності даного періоду є боротьба за освіту, за поширення знань. Тому й не випадково хоровий спів увели до системи навчальних предметів.

Для досконалого дослідження щодо викладання співу в церковнопарафіяльних школах і школах грамоти в повітах Харківської губернії наприкінці XIX ст. слід звернутися до звіту Харківського єпархіального спостерігача визначених навчальних закладів. На жаль, не в усіх повітових навчальних установах церковний спів був на якісному рівні. Він потребував більш правильної і широкої постановки викладання. Були випадки, коли попечителі шкіл, запрошуючи вчителів-регентів, призначали їм особливу винагороду, але незважаючи на це, бажаючих не знаходилося. Завдяки істотній фінансовій підтримці виникла можливість виділення хорознавчого аспекту із загальної культури. Настав момент інтенсивного формування теоретичних знань у цій галузі мистецтва. Були відкриті педагогічні курси і курси церковного співу. У 1896 - 1897 р. підготовлено понад 150 більш-менш освічених учителів зі співу [6, с.70]. Праця викладачів з цього предмета заохочувалась. Уже в 1899 р. навчання церковному співу поширювалося і контролювалося нововведеним у шкільну програму іспитом. Навчальний підхід до хорової культури поступово еволюціонував. Однак у цей період саме навчання мало різні рівні.

У значній частині шкіл єпархії ця дисципліна не мала систематичної і послідовної підготовки у вивченні квадратних нот, написанні і назві їх у цефаугтному ключі й т. ін. Спів з голосу викладача найпростіших церковних піснеспівів Божественної літургії і цілонічного пильнування, у той час, існував у всіх церковних школах, скоріше як виняток. В інших навчальних закладах співали по біоходу найпростіші піснеспіви цілонічного пильнування такі як: «Благослови, душе моя, Господа», «Блаженний муж», «Свете тихий», тропарі недільних усіх гласів, ірмоси великодні, прокімни літургії недільні й ін. [6, с.71]. Необхідно відзначити, що в багатьох школах при навчанні дітей зі співу найчастіше

ознайомлювали з італійськими нотами і менше уваги приділяли вивченню квадратних нот. Майже в усіх закладах був правильний підход до викладання цієї дисципліни, особливо в школах Сумського, Ізюмського і Куп'янського повітів [6, с.71]. Однак у таких навчальних закладах, як Старо-Салтівська, Вовчанська Соборна, Вовчанська, Велико-Бурлукська, навчання здійснювалось на більш вищому рівні завдяки освіченим фахівцям, які грали на скрипці, знали нотну грамоту, мали навички у вокалі [6, с.72]. Але ці учбові заклади були скоріше винятком. Найбільша увага цьому предметові приділялася в школах Богодухівського повіту. Тут при багатьох навчальних закладах організовувалися самостійні співочі хори, загальні хорові колективи, в яких брали участь учні міністерських, земських училищ та деяких церковних шкіл [6, с. 72]. Дещо вищий рівень викладання цієї дисципліни був відзначений у учбових закладах Зміївського повіту. У Валківському повіті навчання церковному співу відбувалося майже в усіх школах відносно задовільно, в основному по слуху. Спостерігався великий зріст навчання там, де викладали предмет колишні курсисти і учні могли співати церковні співи по нотах, тобто сольфеджіо. У навчальних закладах Вовчанського повіту церковний спів, як окремих навчальний предмет, викладався не скрізь однаково. Це було пов'язано з відсутністю кваліфікованих фахівців. В інших школах навчання зі співу відбувалося по слуху з голосу. На жаль, існували і такі школи, в яких церковний спів як предмет не викладався зовсім. Причина цього полягала в недостатній кількості учителів, які б володіли не тільки теорією співу, але й повсякденним церковним співом. Завдяки неоднаковому ставленню громадськості та не зважаючи на всі труднощі хорове мистецтво поступово вдосконалювалось. До 1899 р. уже існували правильно організовані хорові колективи при 407 церковнопарафіяльних навчальних закладах і школах грамоти, в яких брали участь понад 4217 осіб [6, с.73].

Таким чином, наприкінці XIX ст. на Слобожанщині тільки почала викристалізовуватися система знань у хорознавстві, яке неухильно еволюціонувало. Збільшення кількості церковнопарафіяльних шкіл зумовило інтенсивний розвиток церковних хорів, що, у свою чергу, об'єктивно сприяло зростанню чисельності прихильників хорового співу.

Цілком закономірно, що взірцем церковних хорів Слобожанщини другої половини XIX ст. був Архієрейський хор, який формувався з кращих солістів, вихованців Харківської духовної семінарії та інших навчальних закладів. У репертуарі хору було немало творів відомих вітчизняних композиторів: Бортнянського, Веделя, Римського-Корсакова, Чайковського та ін. На початку 90-х р. XIX ст. цей хоровий колектив під керівництвом талановитого хормейстера Митрофана Степановича Ведринського гастролював у північних столицях. Саме в Петербурзі хор виступав спочатку в церкві Синодального подвір'я, а потім - у міській Петербурзькій Думі. Слухачі були вражені майстерністю як самого регента хору, так і блискучим виконанням останнього різноманітних творів відомих композиторів [8].

Якщо на «сплетінні слабини» народної освіти в парафіяльних школах церковний спів як обов'язкова навчальна дисципліна обмежувався виконанням російського гімну «Боже, царя храни» та творів духовного змісту, то в інших навчальних закладах (земських, приватних, державних) до репертуару учнівських або студентських хорів входили також твори світського характеру. На відміну від земських та державних навчальних закладів, обмежених бюджетними коштами, в приватних викладали теорію музики, постановку голосу, хоровий спів, гру на скрипці.

Виявлена в ДАХО доповідна записка директора першої Харківської гімназії стацького порядника Полікарпа Васильовича Тихоновича на адресу дирекції народних училищ Харківської губернії (1878 р.) дозволяє певною мірою з'ясувати становище викладачів зі співу в державних навчальних закладах, де вони працювали на умовах вільного найму, тобто не мали права на вислугу та інших привілеїв державних службовців.

Водночас доповідна записка об'єктивно свідчить про підготовчий рівень фахівців зі співу. В доповіді директора гімназії зазначалося, що багатьом викладачам зі співу бракувало відповідної кваліфікації: «Я вынужден был, - наполягає П.В. Тихонович, - в продолжении пяти лет переменить не менее пяти лиц, при том, которые заявляли себя знатоками одного дела...» [2, с.1]. Отже, проблема - недостатня підготовка фахівців, які звужували хорозначчий аспект до суто прикладного значення (у вокально-технічному змісті). Хормейстери не могли впроваджувати в хоровий спів визначені критерії вокально-хорової майстерності, не в змозі виконувати такі завдання як керування хором, формування «хорової звучності», «чистої інтонації» і «вивірених нюансів».

З цього приводу П.В. Тихонович висловлював думку, щоб посада викладача зі співу була з «правами служби», оскільки він пов'язаний із навчальним закладом «не одним только денежным расчетом, помесячной оплатой, а более глубокими прочными связями, нравственными и ответственными» [2, с. 3]. Директор робив все можливе, щоб відшукати такого фахівця, який би міг проводити щоденні систематичні заняття і керувати хором під час церковної служби [2, арк. 1].

У записці звертається увага на матеріальне становище. Директор піклувався про підвищення плати, що приваблювало б викладачів до роботи у гімназії. Про це свідчить його звертання до пана Піклувальника від 13 жовтня 1877 р.: «Испытав на деле, что за 250 руб. в год нельзя приискать учителя пения, который согласился бы давать не менее пяти уроков в неделю...». Крім того, директор прохав дозволити збільшити оплату вдвічі та пропонував джерело фінансування: «...из сумм сбора за учение, которые в настоящее время предвидятся в остатке около 1200 руб.» [2, арк. 4]. Через два тижні фінансове питання було вирішено позитивно. Піклувальник Харківського учбового округу дозволив «употребить в текущем академическом году из

специальных средств на усиление хорового и церковного пения в гимназии в дополнение к положенным по штату 250 руб. – еще 250 руб.» [2, арк. 5]. Згодом щорічна доплата була припинена.

Значна увага в доповідній записці відводилася актуальним на той час проблемам щодо специфіки викладання церковного та світського співів [2, арк. 1.]. Цей документ свідчить, що навчання зі співу в гімназіях мало невеликі успіхи, особливо в тих, котрі мали домашні церкви. Це пояснювалося тим, що викладачеві потрібно було займатися подвійною справою, оскільки навчання відбувалося з церковного та світського співів. Тому була внесена пропозиція, щоб крім теоретичного та практичного навчання був організований особливий хор для церковних служб.

Висновок. Таким чином, друга половина XIX ст. була епохою інтенсивного розвитку суспільної дійсності. Після скасування кріпацтва спостерігалось тяжіння народу до знань. Підтримка уряду в галузі освіти і серйозні капіталовкладення в розвиток церковнопарафіяльних шкіл дали можливість організувати деякі педагогічні курси та курси хорового співу, що зумовило появу освічених викладачів, які залучали широкі верстви суспільства до хорового мистецтва. Усі ці події сприяли еволюційному розвитку хорової культури на Слобожанщині.

Література:

1. Багалеї Д.И. История города Харькова за 250лет его существования (1655-1905): Ист. моногр. В 2-х т. Т. 2. /Д.И. Багалеї, Д.П. Миллер. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – 982 с.
2. ГАХО. – ф.265. оп. 1. 1-я Харьковская губернская мужская гимназия (1817 - 1919). – ед. хр. 17.
3. Кононова О. Музыка в Харкові / О. Кононова //Прапор. – 1990. - № 8.– С. 152-156.
4. Константинов Н.А., Очерки по истории начального образования в России / Н.А. Константинов, В.Я. Струминский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 271 с.
5. Миклашевский Й.М. Музыкальная и театральная культура Харькова конца XVIII – первой половины XIX ст. – К.: Наук. думка, 1966. – 160 с.
6. Отчет Харьковского Епархиального Наблюдателя школ церковно-приходских и грамоты Харьковской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1898 – 1899 г. - [Харьков: Б. И, Б. Г]. –113 с.
7. Данилевский Г. Об образовании низших классов России: Сельские училища и народное образование в Харьковской губернии /Г. Данилевский // Отечественные записки.– 1864. – № 4. - С. 533 - 535.
8. 25-летний юбилей М.С. Ведринского // Харьковские губернские ведомости. – 1908. % 14 сентября.

Надійшла до редакції 25.02.2008